

İslam Hukûkunda İstisnânın İstisnâsı

Exception of Exception in İslamic Law

Şükrü ŞİRİN

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.

Dr. Lecturer, Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Arabic and Arabic Literature, Sakarya / Turkey

ssirin@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-8881-9261

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 9 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Kasım / November

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.792396

Atıf / Citation: Şirin, Şükrü. "İslam Hukûkunda İstisnânın İstisnâsı / Exception of Exception in İslamic Law". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 54 (Aralık / December 2020/2), 279-301. doi: 10.29288/ilted.792396

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere İslâm dininin kaynaklarının büyük ölçüde Arapça olması, naslardan hüküm çıkarma gayesini güden Fıkıh usûlünün Arap dili grameriyle yakından ilgilenmesine vesile olmuştur. Lafızlarla ilgili pek çok konu arasında istisnâ konusu da kendine haklı bir yer bulmuş ve hem dâimîlerin hem de fıkıhçıların ilgi odağı olmuştur. İstisnâ konusu birçok eserde özel bölüm olarak ele alındığı gibi bu konu hakkında müstakil eserler de kaleme alınmıştır. İstisnânın istisnâsı konusu ise üzerinde çokça tartışılan ve neredeyse hiçbir noktada görüş birliğine varılamayan spesifik bir konu olarak belirmiştir. Naslarda kullanımına neredeyse hiç rastlanmaması nedeniyle karşılığı olmayan fakat farazî fıkıh malzemesi olarak çokça kullanılan bu konu, fûrû örneklerinin kısır döngüsüne sahne olmuş ve nihâî bir karara bağlanamayarak sonuçsuz kalmıştır. Gerek dil ekolleri gerek fıkıh mezhepleri arasında derinleşen ihtilaf, ekol ve mezhep içi ihtilaflara da sahne olmuş, çözümünü oldukça zor bir kördüğüm halini almıştır. İstisnânın istisnâsını dil açısından olabilir görenler dahi, müstesnâ ile müstesnâ minh arasında cins farklılığı olmasının dışında sayılar alanında bunu ispatlayacak bir delil ve kullanım alanı gösterememişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Arapça, İstisnâ, Zincirleme İstisnâ, İstisnânın İstisnâsı.

Abstract

The fact that the sources of Islam, particularly the Quran, are mostly in Arabic has led to a considerable interest in grammar by the fiqh method, which aims to make judgements from the main sources of Islam. The subject of exception, which is among many subjects related to the words, has found a rightful place, and has become a centre of attention for both linguists and fiqh scholars. The subject of exception has been included as a topic in many works, and there have also been separate works written on this subject. The subject of exception of exception, however, has emerged as a specific subject that has been discussed extensively, and hardly any consensus has been achieved about it. This subject, which has no parallel in the Quran and Sunnah, is widely used as a hypothetical fiqh material, has been a part of the vicious circle of fûrû (substantive fiqh) examples and has remained inconclusive. The dispute between the language schools and fiqh sects has also been the scene of dispute within the school and the sect. Even those who see the exception of exception as possible in terms of language, apart from the categorical difference, have not been able to show an evidence and a field of use in the field of numbers.

Keywords: Fiqh, Arabic, Exception, Chained Exceptions, Exception of Exception.

Extended Summary

The place of lafz (word) within Islamic law is considerably essential in terms of understanding the naşş (the primary Islamic sources, Qur'an and Sunnah) and conducting a legal judgment from them. Knowledge of Arabic language rules is one of the essential features which was required for faқиhs (canonists). The subject of exception (istisnâ) is one of the topics which was used both linguistically and legally. In terms of structure, the issue includes many different views and debates. Besides, in terms of meaning, it has also been the subject of intense discussions. In this study, first linguistic and semantic debates on the subject will be presented briefly, and then it will focus on a particular topic, namely the exception of exception. Thus, the meaning of a new style of mustathna (the thing excluded) that repeats after the exception and the views around this new structure will be addressed. The lexical meaning of istisnâ is to fold, refuse, refrain from something. Technically, it is described as to conduct a conclusion from proceeding by using one of the exceptional propositions. Philologists accept the sentences that do not have necessary components as exceptional sentences. Considering the theological and legal approaches, it is seen that they prioritize semantic meaning over structural meaning. Thus, for them, it is enough if the meaning has exceptional perspective. In this study, the sentence structure within the exceptional style will be evaluated

from the linguistic aspect, and this will be taken into consideration when the stylistic components and sections parts are listed. There are three essential elements in exceptional sentences; mustathnâ minh (the group from which the mustathna is being excluded), exceptional proposition, and mustathnâ. İstisnâ is divided into two sections as a whole and deficient (naqs) in case of any above-mentioned elements exist in a sentence. If the main sentence were positive or negative, this would also affect other kinds of divisions. According to general acceptance, the types of istiṣnâ are as follow: - al-tâm (whole), müjab (positive), muttaşil (adjacent); - al-tâm, müjab, munqaṭ' (separate); - al-tâm, ghayr' müjab (negative), muttaşil; - al-tâm, ghayr' müjab, munqaṭ'; - naqs, mufarragh (if the mustathnâ minh does not exist in a sentence). In an exceptional sentence, there can be a reference on the thing excluded. In this case, the part that is referenced can be included in the thing excluded. The primary topic of this study is the exception of exception, which is entitled as a successive/sequential exception. This type is used without a proposition, and subsequently, there needs to be a new thing excluded (mustathna). In the exception of exception, to whom/what the second exception of mustathnâ minh when has been the subject of discussion. The difference between these opinions can be seen in the example of that if someone said that I owe him 10 dirhams except for 5, 3, 2, 1, that could be calculated as 10, 6, 7 and 8. Besides, the proportion between mustathnâ and mustathnâ minh is discussed among linguistics, and there have been various opinions on that issue, which will be addressed in this study. The exception of exception might be dealt with under these chapter headings: 2.1. The Second Exception Being Smaller in Quantity and Having Possibility of Exception. 2.2. The Second Exception Being Bigger Than the First One or Being Equal to It. 2.3. (The First Exception Being Equal to mustathnâ minh or Being Equal to It (Comprehensive). It was said that the exception is invalid if the exception is equal to mustathnâ minh one or bigger in the style of exception that contains a single exception. However, there would be four different opinions in the case of its being a joint exception. Verses of 58-60 have been used as evidence, and there has not been an agreement on a common opinion. Even if the subject of the exception of exception is assessed from language and structural perspective, it is not a subject that has a lot of counterparts in the sub-branch topics. It is examined with such transactions that either can be or cannot be cancelled and returned as confession and divorce or devising and granting. Likewise, the examples are generally about numbers. The cases within the exception of exception on sub-branches were rather limited and repeated the same case. For example, the cases on the divorce again were examined with numbers. If a man says his wife, with whom he had a sexual intercourse, that you are with three divorces except 3 and 1 divorce, according to Ḥanafî School, there is only one divorce while Mâlikî School accepts that there are two divorces. Şâfi'î School, on the other hand, has various opinions. The expression itself is considered in the Hanafî School, not the upper limit of a divorce in the case of being pronounced in a bigger number than three which is followed by an exception, such as that a husband said to his wife that he divorced her ten times except nine. In this case, it is just one divorce that can be valid. The Şafîis and Malikîs in this subject have two different opinions. They are in agreement with Hanafîs in their first opinion whereas the second opinion requires three divorces to become valid by accepting the upper limit of remarks. Although the subject of the exception of exception has been examined in the language and usûl al-fîqh books, the examples of sub-branches are obviously limited. Among the opinions assessed here, the issue of tawakkuf, which almost none except İsnawî uses in his impression, might be one of the issues which should be thought about. Yet the discussions on this issue that has almost no response in the primary sources, the tradition of producing hypothetical fiqh, which Ḥanafîs are criticized, has manifested itself in almost all madhhabs. The multi-faceted possibility of the mustathnâ in the style of the successive exception made it practically impossible to make a judgment.

GİRİŞ

İslâm hukukunda nassların anlaşılması ve nasslardan hüküm çıkarma hususunda lafızların ne denli önemli olduğu izahtan vareste bir konudur. Bu hakikatten

hareketle Arapça dil kurallarının bilinmesi, fakihte aranan önemli özelliklerden biri olarak görülmüş, bu yüzden Arap dilini ve kurallarını bilmeyenlerin içtihadına itibar edilmeyeceği belirtilmiştir.¹ Arap dili grameri açısından olduğu kadar fikhî usûlü açısından da büyük önemi haiz konulardan biri de istisnâ konusudur. Yapısal yönden pek çok farklı görüş ve tartışmayı içeren konu, ifade ettiği anlam açısından da bir o kadar yoğun tartışmaların medarı olmuştur. Bu çalışmada konuyla ilgili dilsel ve anlamsal tartışmalar kısaca takdim edilerek özelde bir konu üzerine yani istisnânın istisnâsı konusuna yoğunlaşılacaktır. Böylece müstesnâdan sonra tekrar eden yeni bir istisnâ üslûbunun delalet ettiği anlam ile bu yeni yapı etrafındaki görüşler ele alınacaktır. Konuya dair müstakil bir çalışmaya ulaşılammış ancak fikhî ve usûl kitapları ile istisnâ konusuna dair ortaya konan genel çalışmalar içinde belirli kısımlarda veya satır aralarında geçen bilgiler değerlendirilmiştir. Karâfi'nin (ö. 684/1285) *el-İstiğnâ fi'l-istisnâ* isimli eseri, istisnâ konusunda oldukça yeterli ve geniş bilgilere yer vermiş olmakla beraber istisnânın istisnâsı konusunda yeterince karşılaştırma yapmamıştır. Ardışık istisnânın hükme tesiri ve mezhep görüşlerinin şekillenmesinde nasıl bir yer tuttuğu konusu hakkında müstakil bir çalışmaya ulaşılammış olması, bu alanda yapılacak çalışmalara ihtiyaç olup olmadığını tespitiye yönelik bir araştırmanın gerekli olduğu kanaatini uyandırmıştır.

1. İSTİSNÂNIN TANIMI, UNSURLARI, KISIMLARI VE ŞARTLARI

İstisnâ Arapça bir kelime olup s-n-y (ثى) kökünden türetilmiş istifâl babının mastarıdır. Sözlükte katlamak, geri çevirmek, bir şeyden alıkoymak² gibi anlamlara gelir. İstilahta ise yapılan birçok tanımın özünde ifade edilen mana; (istisnâ edatlarından birini kullanmak suretiyle) sonra geleni önce gelenin hükmünden çıkartmaktır, şeklinde anlaşılabilir.³ Parantez içinde ifade edilen kısım tarife dâhil edildiğinde nahiv ilmi açısından istisnâ üslûbu olarak değerlendirilen ve nahvin konusu olan cümle yapısına ulaşılacaktır. Zira dil açısından gerekli unsurları taşımayan cümleler istisnâ cümlesi olarak kabul edilmemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere nahivciler istisnâ konusuna doğal olarak yapısal bakmaktadırlar. Ancak gerek fikhî usûlü gerekse kelâm ilmi açısından⁴ bakıldığında ise yapısalıktan öte anlamsal bir yaklaşımın var olduğu görülecektir. Dolayısıyla onlara göre anlamın istisnâ manasını taşıması yeterli olup, dil bakımından gerekli görülen unsurların cümlede yer

¹ Fakihin Arapça bilmesi şartına dair görüşler ve ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Şirin, *Ahakâm Ayetleri Bağlamında Fıkıh-Nahiv İlişkisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 83.

² Mustafa İbrahim vd., *el-Mu'cemu'l-vasit* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 101; Kelimenin yapısıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Karâfi, *el-İstiğnâ fi'l-istisnâ*, thk. Muhammed Abdulkadir el-Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1986), 14 vd..

³ İstilah manasına yönelik tartışmalar için bk. İsmail Durmuş, "İstisnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/388; Osman Güman, *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi* (Ankara: İsam, 2017), 133.

⁴ İlyas Üzüm, "İstisnâ (Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/392.

alması şart koşulmamıştır. Bu nedenle istisnâ için yapılan tarif ve taksimler, kullanıldığı ilim dalına göre farklılık göstermektedir. Mesela konuya Belâgat ilmi açısından bakıldığında lugavî, sînâî, mânevi istisnâ türlerinin yanında hasr ve sayı istisnâsı gibi türlerin de zikredildiği görülecektir.⁵ Fıkıh ilmi açısından ise istisnâ, sözlü tahsis yollarından biri olarak değerlendirilmiştir.⁶ İş bu çalışmada nahiv açısından istisnâ üslûbu kapsamına giren cümle yapısı ele alınacak ve üslûba dair unsur ve kısımlar sayılırken bu durum göz önünde bulundurulacaktır.

Arapça açısından istisnâ cümlesi olarak kabul edilen bir yapıda üç temel unsur yer almaktadır. Bunlardan birinci *المستثنى منه* (:müstesnâ minh) olarak isimlendirilen ve hükmün konusu olan ana parçanın ifade edildiği kısımdır. Söz konusu unsur cümlede bazen yer almayabilir. Bu nedenle de müstesnâ minh içeren istisnâ cümlelerine ‘tam’; içermeyenlere ise ‘nakıs/mufarrağ’ ismi verilmiştir. İkinci unsur ise *أداة الاستثناء* (:istisnâ edatı)dır. Sayıları birden fazla olan bu edatların yapısal ve anlamsal farklılıklarının yanısıra iraba olan etkileri de farklıdır. Üçüncü unsur *المستثنى* (:müstesnâ) olarak isimlendirilen ve istisnâ edatı sayesinde müstesnâ minh için geçerli olan hükmün dışına çıkarılan kısımdır.

Üç unsurun aynı anda cümlede yer alıp almamasına göre tam ve nakıs olarak taksim edilen istisnâ, ana cümlenin olumlu-olumsuz olması ve müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki kapsam ilişkisi yönünden de bir taksime tabi tutulmuştur. Buna göre, her ne kadar bazı münferit görüşler içinde yer alan farklı taksimler söz konusu olsa da genel kabule göre istisnâ türleri şöyledir.⁷

- a. Tam, mûceb, muttasıl
- b. Tam, mûceb, munkatı‘
- c. Tam, gayr-i mûceb, muttasıl
- d. Tam, gayr-i mûceb, munkatı‘
- e. Nakıs/Mufarrağ

Yukarıda sayılan istisnâ türlerinde müstesnâ olarak gelen kısım, irab konusunda genel olarak mansûbâtan kabul edilmiş olsa da farklı durumlar söz konusu olabilmektedir. Bu farklılıklar istisnâ edatlarından kaynaklandığı gibi irab takdiri konusunda benimsenen görüşlerden ve istisnânın tam ya da nakıs olmasından da kaynaklanabilmektedir.

İstisnâ üslûbunun işlevi konusunda ortak bir takım noktalar ve kabuller olmakla beraber ihtilaf edilen hususlar da vardır. Mesela müstesnânın müstesnâ minh için

⁵ Semira Yayar, *Arap Dilinde Müstesnâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 119.

⁶ Ferhat Koca, “İstisnâ (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/390; Güman, *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi*, 133.

⁷ Bu taksimat ve tarifleri için bk. Mehmed Zihni Efendi, *el-muntehab ve'l-muktedab, Nahiv Kısmı* (İstanbul: Marifet Yayınlar, 1981), 247.

geçerli olan hükümden hariç tutulacağı konusunda ittifak edilmiştir. Ancak gerek olumlu gerek olumsuz şekilde gelen istisnâ cümlelerinde, müstesnâ minh için kabul edilen hükmün dışında kalan müstesnânın aldığı yeni hüküm konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu konuda Basra dil ekolüne göre müstesnâ, müstesnâ minh için kabul edilen hükmün aksini almaktadır. Yani istisnâdan önceki kısım olumlu ise müstesnâ olumsuz, öncesi olumsuz ise müstesnâ olumlu bir hal alacaktır. Kûfe ekolü ise müstesnânın hükmünün belli olmayıp meskûtün anı konumunda olduğunu ileri sürmektedir.⁸ Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşü de müstesnânın hükmünün meskûtün anı olduğu yönündedir.⁹

İstisnâ ile ilgili olarak öne çıkan ve geniş tartışmalara sebep olan hususlardan birisi de istisnânın geçerlilik şartlarıdır. Mesela istisnânın lafız olarak muttasıl olması, üzerinde ittifak olan hususlardan birisidir. Her ne kadar araya zaman girmesinin istisnâyâ engel teşkil etmeyeceğine dair İbn Abbas'tan gelen bir rivayet olsa da¹⁰ istisnânın makul miktarda bir ara (nefes almak, öksürmek, aksırmak gibi) olması dışında cümleye bitişik olarak gelmesi genel kabul görmüş bir şarttır.¹¹ İttifakla kabul edilen kurallardan biri de bir şeyin kendi cinsinden istisnâ edilmesinin mutlak olarak geçerli kabul edilmesidir.¹² Diğer taraftan müstesnânın müstesnâ minh'in tamamını veya daha fazlasını ifade etmesi durumunda ise istisnânın geçersiz olduğu kabul edilmiştir. Yani müstesnâ bütün yönleriyle müstesnâ minh'in tamamını oluşturacak şekilde aynısı olamayacağı gibi onu kapsayacak şekilde üst kümesi de olamaz. Bu türden olan istisnâlar için kavram olarak *müstağrak istisnâ* ifadesi kullanılmıştır. İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi düşünen âlimlere göre, istisnâ sonrası müstesnâ minhte az da olsa bir şeylerin kalması zorunlu olup, geriye hiç bir şeyin kalmaması durumunda istisnâ caiz değildir.¹³ Çünkü ikrarın tamamen iptal edilmesi geçersizdir.

Müstağrak istisnânın mümkün olamayacağına dair görüş bildiren Kâsânî de (ö. 587/1191) konuya usûl açısından bakarak istisnânın bir tahsis yöntemi olduğunu belirtir. Bu nedenle nesihden farklı olması gerektiğini, dolayısıyla da bütünün bütünden istisnâsının kabul edilemeyeceğini söyler. Zira tahsis, umumun fertlerinden bir kısmını umuma dair hükümden ayırmaktır, fertlerin tamamını hükmün dışına çıkarmak ise nesihdir.¹⁴

⁸ İstisnânın işlevi üzerinde fihki tartışmalar hakkında bk. Güman, *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi*, 136 vd.

⁹ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi cem'i'l-cevâmi'*, thk. Seyyid Abdülaziz - Abdullah Rabi' (Kahire: Mektetebetü Kurtuba, 1998), 2/748

¹⁰ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrazzak Afîfî (Beyrût: Mektetebü'l-İslâmiyye, ts.), 2/290.

¹¹ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*, thk. Ahmet Azv İnâye (Dimeşk: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1999), 1/363

¹² Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/359.

¹³ Şâfiî, *el-Üm* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1990), 5/201.

¹⁴ Kâsânî, *Bedâ' i 'u's-sanâ' i fi tertibi's-şerâi'* (Beyrüt: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986), 3/155.

Müstesnâ minh olan lafzın bizatihi kendisi dışında bir vasıf veya işaretle yapılan istisnâda ise sonuç itibariyle müstesnâ, müstesnâ minhin tamamını kapsasa bile istisnâ geçerli olarak kabul edilmiştir. Mesela bir adam ‘şu ev hariç bütün malım senin’ dese ve o ev dışında malı olmasa istisnâ geçerli olacaktır. Ya da ‘1000 lirası dışında bütün param senin’ dese ve sadece 1000 lirası olsa yine istisnâ geçerli olarak kabul edilmektedir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi vasıf veya işaretle yapılan istisnâda oran dikkate alınmamış lafız üzerinden hüküm verilmiştir.¹⁵

Müstağrak istisnâ konusunda dikkat çeken bir husus da ikar, talak, azat gibi geri dönüşü kabul etmeyen fiillerde müstağrak istisnânın batıl sayılmasıdır. Görünen o ki bazılarının müstağrak istisnâyı dinî gerekçeyle reddetmiş olması lügavî açıdan olabirliğini göstermektedir.

İstisnâ konusuyla ilgili üzerinde çokça durulan ve mezhepler arası fikhî ihtilaflara mesnet oluşturan hususlardan biri de ardışık cümlelerden sonra gelen istisnânın durumudur. Kısaca ifade etmek gerekirse, istisnâ edatından önceki kısımda müstesnâ minh olmaya elverişli iki veya daha fazla lafız varsa müstesnâ bunlardan hangisi ya da hangilerine dönecektir konusu derin tartışmalara sahne olmuş bir alandır.¹⁶

2. İSTİSNÂNIN İSTİSNÂSİ

Bir istisnâ cümlesinde, istisnâ edatı tekrar edilmeksizin müstesnâ üzerine atıf yapılmış olabileceği gibi, istisnâ edatı zikredilerek müstesnâ üzerine atıf yapılmış da olabilir. Bu kullanımda matuf olarak gelen kısmın müstesnâyâ dâhil edilerek müstesnâ minh ile ilgili hükmün dışında tutulacağı konusunda ittifak vardır. Müstesnâların atıflı olarak birden çok olması halinde tamamının müstesnâ minhten hariç tutulacağını ifade eden Râzî (ö. 606/1210) şu örneğe yer vermiştir. لفلان عندي عشرة إلا أربعة وإلا خمسة (:Filancanın bende 4 hariç ve 5 hariç 10 alacağı var) ifadesinde ikrar edilen toplam borç 1’dir.¹⁷ Râzî’nin konuyla ilgili değerlendirmelerinden, aynı cümlenin عشرة إلا أربعة وخمسة şeklinde sadece atıfla kullanılması halinde de sonucun 1 olacağı anlaşılmaktadır.

İlgili konuda görüş birliği olan bir başka husus da, cümlede ilk defa kullanılan istisnâ edatı ile vâv atıf harfinin aynı anda kullanılmasının doğru olmayacağıdır. Zira biri hükümde farklılığı gerektirirken diğeri hükümde birlikteliği gerektirmektedir. Aynı cümlede kullanılmaları durumunda ise bir tenakuz söz konusu olacağından istisnâ edatı ile vâv atıf harfinin bir arada kullanılmasına cevaz verilmemiştir. Ancak yeni müstesnâ, istisnâ edatıyla birlikte kullanılırsa bu durumda vâv atıf

¹⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Beyrüt: Dâru'l-fıkr, ts.), 8/353.

¹⁶ İstisnâ cümlesinde birden fazla müstesnâ minh bulunması ve hükme etkisi hakkında geniş bilgi için bk. Şükrü Şirin, “Cassâs ve İbnü'l-Arabî’nin Ahkâmü'l-Kur’ân İsimli Eserlerinde Yol Kesme Suçunun Karşılaştırılması”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2015), 71.

¹⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Dr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrüt, Müessesetü'r-risâle, 1997), 3/41

harfinin gelmesi caiz olacaktır.¹⁸ Mesela *ما جاء الطلاب وإلا خالدا* şeklinde bir kullanıma cevaz verilmemişken *ما جاء الطلاب إلا خالدا وإلا زيدا* şeklinde kullanımın mümkün olduğu kabul edilmiş ve burada tekrarlanan müstesnâ için de, ilk müstesnâ hakkında belirlenen kuralların aynen geçerli olacağı belirtilmiştir.

Bu çalışmanın asıl konusu ‘istisnânın istisnâsı’ olarak isimlendirdiğimiz zincirleme/ardışık istisnâ türü olup bu yapı, atıf harfi kullanılmaksızın istisnâ edatının tekrarlanması ve akabinde yeni bir müstesnâ zikredilmesi şeklindeki kullanımdır. Tabiki burada tekrarlanan istisnâ edatı ve sonrasındaki müstesnâ tekit olarak kullanılmışsa yeni bir istisnânın varlığından söz edilemez. İlgili tekrarın tekit amaçlı olup olmadığı ise, hafzedilmesi durumunda mananın değişip değişmeyeceği ölçüsüyle belirlenecektir. Şayet anlamda bir daralma ve eksilme yoksa tekit olduğuna; varsa yeni bir istisnâ olduğuna hükmedilecektir.¹⁹

İstisnâ cümlesinde müstesnânın amilinin, istisnâ harfi ile desteklenmiş ilk fiil olduğunu söyleyerek bir amilin –iki mefule müteaddi fiiller gibi olanlar hariç- birden fazla aynı cinsten mamul üzerinde etkili olamayacağını kabul edenlere göre, atıf harfi kullanmadan zincirleme olacak şekilde yapılan istisnânın istisnâsı mümkün görülmemektedir.²⁰ Bu görüşü kabul edenler açısından konu kapanmış olacak ve istisnânın istisnâsı ile ilgili söylenenler geçersiz kabul edilecektir. Ancak atıfsız ve tekit dışında istisnânın istisnâsı şeklindeki kullanımın mümkün olduğunu kabul edenlerin çoğunlukta olması, başka türlü tevil edilse de konuya dair örneklerin varlığı, devamında söylenenlere anlam kazandıracaktır.

İstisnânın istisnâsı türünde değerlendirilen kullanımlarda karşılaşılan sorun, ikinci istisnânın müstesnâ minhinin kim/ne veya neresi olacağıdır. Bu istisnâ zincirinin uzatılması da mümkün olduğuna göre hükümle ilgili nasıl bir tablo oluşacağı konusunda ihtilaf edilmiştir. İhtilafın temelinde, iki müstesnâ arasındaki oran ve birinin diğerinden istisnâsının mümkün olup olmaması yer alsın da başka bakış açılarının varlığı, söz konusu ihtilafları derinleştirmekle kalmayıp ihtilafların sayısını da artırmıştır. İstisnânın şartları arasında müstesnânın müstesnâ minhin cinsinden olması gerektiğini söyleyenlere göre *munkatî* istisnâ olarak ifade edilen yapı, kuruluş ve anlam itibarıyla geçersiz kabul edilmiştir.²¹ Ancak *munkatî* istisnânın mümkün olduğunu söyleyenler olsa da zincirleme istisnâda özellikle müstesnâlar arasındaki oran esas alınacaktır.

Müstesnâ minh ile müstesnâ arasındaki oran, mezhepler arasında farklı yaklaşımların ileri sürüldüğü bir noktadır. Bu hususta dikkate alınması gereken konu ise

¹⁸ Karâfi, *el-‘İkdü’l-manzûm fi’l-husûs ve’l-‘umûm*, thk. Ahmed el-Hatm Abdullah (Mısır: Dâru’l-kütübî, 1999), 2/232.

¹⁹ Abbas Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi* (Mısır: Dâru’l-meârif, ts.), 2/339.

²⁰ Zerkeşi, *Teşnîf*, 2/752.

²¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/291-292.

müstesnâ ile müstesnâ minh arasında var olan oransal ilişkide mezheplerin kabulü olacaktır. Şöyleki müstesnânın müstesnâ minhin yarısından az olması halinde, istisnânın geçerli olacağı ittifakla kabul edilmiş ancak bunun dışındaki oranların neredeyse tamamında ihtilaf edilmiştir. Mesela bazı âlimler, müstesnâ, müstesnâ minhin yarısı ve daha fazlası olamaz derken bazıları yarısı olabilir ama yarından fazlası olamaz demişlerdir. Söz konusu görüşlerin bir kısmını yansıtan şu örnek, farklı sonuçları itibariyle oldukça anlamlıdır. لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا خَمْسَةً إِلَّا ثَلَاثَةً إِلَّا دِرْهَمَيْنِ إِلَّا (Onun bende 5 hariç, 3 hariç, 2 hariç, 1 hariç 10 dirhem alacağı var) dese sonuç;

- Müstesnâ, müstesnâ minhin yarısı ve daha fazlası olamaz, şayet müstesnâlardan biri dahi böyle olsa diğerlerini de geçersiz kılar diyenlere göre 10;
- Müstesnâ, müstesnâ minhin yarısı olabilir ama fazlası olamaz diyenlere göre 6;
- Müstesnâ, müstesnâ minhin yarısı ve daha fazlası olamaz ama böyle gelen müstesnânın sadece kendisi geçersiz olur diğerlerini etkilemez diyenlere göre 7;
- Müstesnâ, müstesnâ minhin yarısı ve daha fazlası olamaz ama böyle gelen müstesnâ dışındakiler bağımsız olarak kalıp artı-eksi değerine göre hesaplanır diyenlere göre ise 8 olacaktır.²²

Konuya dair zikredilen bu örneğin pek çok benzerini serdetmek mümkündür. Ancak bu şekildeki ihtilaflar üzerinden gidilmesi durumunda sonuca ulaşmak ve konuyu makale düzeyinde tutmak imkânsız görünmektedir. Bu nedenledir ki çalışmaya istisnânın istisnâsını kabul eden görüşle birlikte, müstesnânın müstesnâ minhin yarısı ve daha fazlası da olabileceğini kabul eden görüş esas alınarak devam edilecek, diğer görüşlere ise ikincil derecede yer verilecektir.

Konuya yönelik değerlendirmelere ve müstesnâlar arasındaki orana bağlı olarak istisnâ cümlesinin hükmüne dair görüşlere geçmeden önce, oransal olarak mümkün olabilecek ihtimalleri zikretmekte fayda vardır. İlk olarak zincirleme istisnâda ikincil müstesnâ(lar) ilk müstesnâdan küçük ve ondan çıkarılabilir bir konumda olabilir. Bu tür yapıyla ilgili beş farklı görüş tespit edebildik. Diğer taraftan ikincil müstesnâ(lar) ilk müstesnâdan büyük ve ondan çıkarılması mümkün olmayacak şekilde gelebilir. Bu durumla ilgili olarak tespit edilebilen görüş sayısı ise üçtür. Son olarak da ikincil müstesnânın ilk müstesnâ ile eşit olması durumudur ki buna dair dört farklı bakış açısı bulunmaktadır. Kaynaklardaki örnekler, ilgili konunun pratik olarak ifade edilebilmesi ve daha kolay anlaşılabilmesi için genellikle sayılar üzerinden verilmiş olup, bu çalışmada da aynı yöntem kullanılmış ve konunun hükme etkisine dair örneklerle daha sonra yer verilmiştir.

İstisnânın istisnâsı konusunun, bahsedilen kriterler eşliğinde değerlendirilmesi, ilgili başlıklar altında bir taksimata tabi tutularak şu şekilde incelenebilir.

²² İbn Müflih, *el-Mübdî' fî şerhi'l-Mukni'* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 8/390.

2.1. İkinci Müstesnânın Birinciden Küçük ve Ondan İstisnâsının Mümkün Olması

İkinci müstesnâ birinciden miktar olarak küçük ve aynı zamanda cins olarak ondan istisnâsı mümkün ise bu durum için beş farklı görüş ileri sürülmüştür.

Birinci görüş: Müstesnâ zinciri ne kadar uzarsa uzasin şartlar olduğu süreç müstesnâların her biri bir öncekinden istisnâ edilir. Yani bir önceki müstesnâ sonra gelen müstesnâ için müstesnâ minh rolünü üstlenmiş olacaktır. İsnevî, (ö. 772/1370) Basra dil ekolünün bu görüşte olduğunu söylerken kendisinin de aynı görüşü benimsediğini açıkça beyan etmiştir.²³ Bu konuda Zencânî'nin de (ö. 656/1258) ifade ettiğine göre, menfiden yapılan istisnâ müspet, müspetten yapılan istisnâ da menfi olacağı için artı-eksi şeklinde değerler toplanır ve aradaki fark, asıl hükmün üzerinde cârî olduğu kısmı belirlemiş olur.²⁴

Örnek;

لفلان علي عشرة إلا تسعة إلا ثمانية إلا سبعة إلا ستة إلا خمسة إلا أربعة إلا ثلاثة إلا اثنين إلا واحدا

Zikredilen bu örnekte ikrar edilen ilk rakam artı, sonrasında gelen müstesnâ ise eksi olarak kabul edilmektedir. İkinci müstesnâ tekrar artı, üçüncü eksi şeklinde sona kadar hesaplanır. Bu durumda artıların toplamı 30, eksilerin toplamı da 25 olacak ve aradaki fark 5 olduğu için ikrar edilen miktar 5 olarak kabul edilecektir. Yani +10-9+8-7+6-5+4-3+2-1 olarak hesaplanacaktır.

Bu görüşü savunanların gerekçesine göre, edatlarla yapılan bağda, edat sonrası gelen kısmı bağlamak üzere en yakın olana dönmek tercih edilir. Dolayısıyla sözün başında yer alan ilk müstesnâ minh, en sonda gelen müstesnâya çok uzak olup daha yakındaki kelamın müstesnâ minh olarak alınması dil kuralları açısından en uygun olanıdır.

İkinci görüş: Bütün müstesnâlar ilk müstesnâ minhe dönmekte olup tamamı tek müstesnâ gibi aslın hükmü dışına çıkar, şekindedir. Bu durumda zincirleme istisnâya, atıfla gelen müstesnâ tekrarı ile aynı hüküm verilmiş olmaktadır.²⁵ Birinci görüş anlatılırken verilen istisnâ örneği, bu görüşü kabul edenlere göre müstağrak istisnâ türüne gireceği için buraya uygun yeni bir örnek üzerinden konu izah edilecektir. Mesela لَهُ عَلَيِّ مِائَةٌ إِلَّا عَشْرَةٌ إِلَّا اثْنَيْنِ (: Onun bende 10 hariç, 2 hariç 100 alacağı var) ifadesinde ikrar edilen miktar birinci görüşü benimseyenlere göre 92 iken, ikinci görüşü benimseyenlere göre 88'dir. Karâfi ikinci görüşe işaret etmiş ama

²³ İsnevî, *el-Kevkebü'd-dürri fî mâ yeteharrecü 'ale'l-usûli'n-nahviyye mine'l-fürû'î'l-fikhiyye*, thk. Muhammed Hasan Avvâd (Amman: Dâru'l-Ammâr 1985), 377

²⁴ Zencânî, *Tahrîcü'l-fürû' ale'l-usûl*, thk. Muhammed Edip Salih (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1398 h.) 153.

²⁵ Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/341.

kime ait olduğunu belirtmemiştir. Hatta bunun, yakında olan bir yer varken daha uzakta olanın tercih edilmeyeceği kuralına aykırı olduğunu da vurgulamıştır.²⁶

Üçüncü Görüş: Bu görüş, müstesnânın müstesnâ minhten çıkarılması mümkün olmayan kullanımlarda istisnâ edatını “lâkin/fakat” manasında alarak munkatı’ kelimeler şeklinde değerlendiren Ferrâ’nın (ö. 207/822) görüşünü andırmaktadır. Aynı görüş zincirleme istisnâ türünde de geçerli sayılmaktadır. Karâfi bu görüşe yer vermiş olmakla beraber çok uygun olmadığını da söylemiştir. Zira kelimelerde ittisâlin asıl, inkitâ’ın mecaz mesabesinde olması hasebiyle asıl varken mecaza gidilemeyeceğini ifade etmiştir.²⁷

Her ne kadar Ferrâ’nın munkatı’ kelimeler yorumu, ikinci müstesnânın birinci müstesnâdan çıkarılmasının mümkün olmadığı yapılar için kullanılmış olsa da sonra gelen müstesnânın önceki müstesnâdan çıkarılabileceği yapı için de kullanılabilir görülmektedir. Yani *لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا ثَلَاثَةً إِلَّا وَاحِدًا* (: Onun bende 3 hariç, 1 hariç 10 alacağı var) ifadesini ‘onun bende 3 hariç 10 alacağı var; fakat benden alacağı olan 1’den başka’ gibi bir mantıkla gidilmiş olup sonuçta yine 8 rakamına ulaşılmıştır. Ancak buradaki 8, baştan ikrar edilen miktar olmayıp, ikrar önce 7 olarak zikredilmiş, sonra munkatı’ bir kelimeler ile bir adet daha ilave olarak zikredilmiştir. Böylece toplam sekiz olmuştur.²⁸ Fakat munkatı’ kelimeler yorumu iki müstesnânın yer aldığı cümlelerde pratik olarak birinci görüşle aynı sonucu verse de daha fazla müstesnânın yer aldığı cümlelerde farklı sonuçlar verebilir. Zira ikinci müstesnâdan itibaren gelen her müstesnâyı müstakil bir kelimeler olarak düşünüp müstesnâ minhe eklememiz gerekecektir. Bu durumda ise *لَهُ عَلَيَّ عَشْرُونَ إِلَّا خَمْسَةً إِلَّا* *أَرْبَعَةً إِلَّا ثَلَاثَةً* diyen birisi için ikrar edilen rakam birinci görüşe göre 16; ikinci görüşe göre 8; munkatı’ kelimeler tevtilindeki üçüncü görüşe göre ise 22 olacaktır.

Dördüncü görüş: Sonra gelen müstesnâ, ilk zikredilen müstesnâ minhe ve kendisinden önce gelen müstesnâyâ dönebilir. İsnevi, bu iki merci hakkında ‘ikisinden biri olabilir, dolayısıyla hangisinin esas alınacağı konusunda tevakkuf edilip karinelere bakılır’ derken; Râzi ve Karâfi aynı anda ikisine birden raci olacağı ihtimali üzerinden yorum yapmaktadırlar.²⁹ Râzi ve Karâfi tarafından ‘her ikisine de aynı anda döner’ şeklinde yorumlanan dördüncü görüş, sonuç itibariyle hiçbir etkisi olmayan boş söz mesabesinde olacaktır. Zira bu görüşe istinaden *لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا ثَلَاثَةً* *إِلَّا وَاحِدًا* (: Onun bende 3 hariç, 1 hariç 10 alacağı var) ifadesinde ikinci müstesnâyı hem asıl müstesnâ minhten hem de sonrası için müstesnâ minh olarak kabul edilecek birinci müstesnâdan hariç tutmak gerekmektedir. Sayıların artı-eksi oluşu da dikkate alındığında –ki artıdan istisnâ eksi, eksiden istisnâ artı olacak- son

²⁶ Karâfi, *el-İstighnâ fi’l-istisnâ*, 475.

²⁷ Karâfi, *el-İstighnâ fi’l-istisnâ*, 475-476.

²⁸ Karâfi, *el-İstighnâ fi’l-istisnâ*, 477.

²⁹ İsnevi, *Kevkeb*, 377; Karâfi, *el-İstighnâ fi’l-istisnâ*, 475.

müstesnâ hiç söylenmemiş sayılacağından ikrar edilen kısım 7 olacaktır. Çünkü işlem $+10-3+1-1=7$ formülünde de görüleceği üzere son müstesnâ bir defasında artı, bir diğerinde eksi değer alacağı için artı-eksi birbirini götürecektir ve sonuçta hiç söylenmemiş hükmünde (lağv) olacaktır. Bu ise kabul edilebilir bir durum değildir.³⁰

Beşinci Görüş: Sonra gelen müstesnânın öncesindeki müstesnâya da asıl müstesnâ minhe de dönmeyeceği, yani her ikisinden de bağımsız olacağı şeklinde bir ihtimal olup ittifakla bu ihtimal geçersiz kabul edilmiştir.³¹ Bu görüşe yer vermemizin nedeni ise söz konusu ihtimalin ittifakla kabul görmediğini beyan etmek içindir.

2.2. İkinci Müstesnânın Birinciden Büyük veya Ona Eşit Olması

İkinci müstesnânın birinciden miktar olarak büyük veya ona eşit olması durumunda üç farklı yorum ortaya konmuştur. Daha önce ifade edildiği gibi, bir istisnâ cümlesinde müstesnâ, müstesnâ minhe eşit veya ondan büyük olamaz şartı, çoğunluk tarafından kabul edilen bir husustur. Bu durumda olan istisnâ türlerine müstağrak istisnâ denilmekte olup geçersiz olduğunda icma olduğu ifade edilmiştir.³² Ancak Ferrâ'nın munkatî' istisnâda bunu caiz gördüğü bilgisinin yanı sıra Hanefiler tarafından ileri sürülen, lafız bakımından müstağrak istisnâ geçersiz kabul edilse de mana ve hüküm bakımından geçerli olacağı şeklindeki bilgilere de yer verilmektedir.³³ Mâlikîlerde de müstağrak istisnânın geçerli olabileceğini çağrıştıran bir kabul olmakla beraber bu görüşü, müstağrak istisnâda lafzın tamamı hiç söylenmemiş olarak kabul edilmesi şeklinde yorumlamak mümkündür.³⁴ Ancak zincirleme olarak gelen ardışık müstesnâlarda durum biraz karmaşık ve ihtilaflı görülmektedir. Zira benimsenen metoda bağlı olarak netice farklılaşacak hatta bir görüşe göre istisnâ normal ve geçerli iken bir diğerine göre müstağrak hükmünü alıp batıl olacaktır.

Bu başlık altında dikkate alınması gereken bir diğer husus ise ikincil olarak gelen müstesnâardan birinin veya toplamlarının ilk müstesnâ minhten büyük olma ihtimalidir. Böyle bir durumda bir açıdan müstağrak hükmünde olan istisnâ, sonra gelenin kendisinden çıkartılması ile tekrar normal istisnâya dönüşecektir. İkinci müstesnânın birinciden büyük veya ona eşit olması ile ilgili görüşler şu şekilde sıralanabilir.

³⁰ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403 h.), 2/412; Râzî, *el-Mahsûl*, 3/41-42.

³¹ Râzî, *el-Mahsûl*, 3/42.

³² Karâfî, *el-İkdü'l-manzûm*, 2/209; Zerkeşî, *Teşnîf*, 2/742; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdü's-Şâfi (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1993), 259.

³³ İbnü'l-Lahhâm, *el-Kavâ'id ve'l-fevâidü'l-usûliyye ve mâ yeteallaku bihâ mine'l-ahkâmi'l-fer'iyye*, thk. Abdülkerim el-Fudayli (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 327.

³⁴ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fıkh* (Mısır: Dâru'l-kütübî, 1994), 4/386.

Birinci Görüş: Ferrâ'ya nispet edilen bu görüşe binaen; asıl istisnâ cümlesinin müspet (pozitif) olduğu varsayılırsa ardışık olarak gelen her bir müstesnânın sırayla eksi-artı şeklinde devam etmesi gerekir, şeklindedir. Bu görüşün yukarıda 2.1. maddesinde zikredilen birinci görüşe mütenasib bir bakış açısı olduğu söylenebilir. Mesela له علي عشرة إلا اثنين إلا ثلاثة (:onun bende 2 hariç, 3 hariç 10 alacağı var) ifadesinde, cümle müspet olduğu için birinci müstesnâ eksi, ikinci müstesnâ artı olur. Bu bakış açısına göre ikrar edilen miktar 11 olur.³⁵ Formül $+10-2+3=11$ şeklindedir. Şu kadarı var ki Ferrâ'nın bu görüşte olduğunu belirten kaynakların sayısı az olup bu görüşü savunan başka bir âlimi de tespit edemedik.

İkinci Görüş: Müstesnâların tamamı toplanarak ilk müstesnâ minhten çıkartılır, şeklinde olan bu görüş bir önceki konuda yer alan ikinci görüşle örtüşmektedir. Buna göre له علي عشرة إلا اثنين إلا ثلاثة ifadesinde ikrar edilen miktar 5 olarak kabul edilecektir. Zira en sonda gelen müstesnâ bir önceki müstesnâdan çıkarılamayacağına göre yakına dönme tercihi ortadan kalktığı hatta imkânsız olduğu için uzakta-kine, yani ilk müstesnâ minhe döner.³⁶ Son gelen müstesnânın bir önceki müstesnâ ile alakası kopunca artı-eksi olma değerini de ilk müstesnâ minhe bağlı olarak alacaktır. Bu durumda formül $+10-2-3=5$ şeklini alır.

Üçüncü Görüş: Müstesnâlar birbirine denk olduğunda ikinci müstesnâ tekit olarak kabul edilir, şeklindedir. Mesela له علي عشرة إلا اثنين إلا اثنين diyen birisi, bu görüşe göre 8 ikrarında bulunmuş olur.³⁷ Ancak daha önce, istisnânın istisnâsı konusu ele alınırken tekidin değil tesisin önceleneceği ifade edilmişti. Şayet ikinci müstesnâ, istisnâ edatıyla birlikte hazfedildiğinde anlam daralması olmuyorsa, bir başka ifadeyle ikinci müstesnânın zikredilmesi tekit dışında bir anlam katmıyorsa burada istisnânın istisnâsından söz edilemez. Hal böyle olunca tekit görüşü, istisnânın istisnâsı olmadığı için bu görüş hakkında yorum yapılmaması daha uygun olacaktır.

2.3. İlk Müstesnânın Müstesnâ Minhe Eşit veya Ondan Büyük Olması (Müstağrak)

Sadece bir tek müstesnâ içeren istisnâ üsluplarında müstesnânın müstesnâ minhe müsavi olması veya ondan büyük olması durumunda istisnânın batıl olduğu söylenmişti. Her ne kadar müstesnâ, müstesnâ minhten büyük ise bunun bir şekilde tevîl edilerek geçerli olduğunu söyleyenler olmuşsa da³⁸ genel görüş onun geçer-

³⁵ Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, thk. Yûsuf Hasan Ömer (Libya: Karayunus Üniv. 1975), 2/119.

³⁶ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'*, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmail (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2006), 2/134.

³⁷ Gûman, *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi*, 151.

³⁸ İbnü'l-İrâkî, *el-Gaysü'l-hâmi' şerhu Şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, thk. Muhammed Tâmir Hicazî (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2004), 313.

siz olduğu yönündedir. Ancak burada zincirleme istisnâ olması durumunda farklı yorumların olduğunu görmekteyiz.

له علي خمسة إلا ستة إلا اثنين (Onun bende 6 hariç, 2 hariç 5 alacağı var) ifadesinde ilk müstesnâ konumunda gelen 6, müstesnâ minhe olan 5'ten büyüktür. Klasik kaynaklarda sıklıkla rastlanan örneklerde ise daha ziyade ilk müstesnânın müstesnâ minhe eşit olması durumu öncelenmiştir. Mesala *إلا عشرة إلا ثلاثة* şeklinde bir örnek, çok yaygın olarak kullanılmıştır. Böylesi bir kullanımda sonucun ne olacağı konusunda da farklı yorumlar ortaya konulmuştur.

Birinci Görüş: له علي عشرة إلا عشرة إلا ثلاثة (Bende 10 hariç, 3 hariç 10 alacağı var) ifadesinde ilk müstesnâ, asıl müstesnâ minhe eşit olduğu için batıl hükmünde olacak, sonrasında gelen de ona bağlı olduğu için o da batıl olacaktır. Nihayetinde başlangıç itibariyle hiç istisnâ yapılmamış gibi ikrar edilen rakam 10 olarak kalacaktır.³⁹ İlk müstesnânın müstesnâ minhe eşit olması durumu için ileri sürülen bu kuralı, daha büyük olması halinde de uygulamak gerekeceği için yukarıda verilen ilk örnekte ikrar edilen rakam 5 olur.

İstisnânın istisnâsı kabilinden olmamakla beraber müstağrak istisnânın hükme etkisi konusunda fikir vermesi açısından şu örnek kayda değer bir önem taşımaktadır. Eşine *أنت طالق ثلاثا إلا ثلاثا* (Üç hariç üç boşama ile boşun) ifadesini kullanan biri müstağrak istisnâ üslûbunda bir cümle kurmuştur. Ancak bu kişinin eşi bir görüş dikkate alındığında üç boşama ile boşanmış olacak, bir başka görüşe göre ise hiç boşama gerçekleşmeyecektir. Her iki görüşün de çıkış noktası aynı olmakla beraber vardıkları sonuç farklı olmaktadır. Yani müstağrak istisnâyı geçersiz kabul edenlerden bir kısmı sadece istisnâ edatından sonrasında hükümsüz saymış; bir kısmı ise sözün tamamını bir bütün olarak değerlendirip baştan itibaren lağv/boş söz olarak kabul edip hiç dikkate almamıştır.⁴⁰

İkinci Görüş: İlk müstesnâ müstesnâ minhten büyüğe ikisi de hiç söylenmemiş kabul edilir. Sonrasında gelen kısım ise müstakil bir ikrar olarak değerlendirilir. Bu görüş *له علي عشرة إلا عشرة إلا ثلاثة* ifadesine uygulandığı zaman 10 rakamlarının ikisi de hiç söylenilmemiş gibi olacağı için ikrar edilen miktar 3 olacaktır. Zerkeşî, (ö. 794/1392) bu görüşün daha isabetli olduğu kanaatinindedir. Zira ona göre müstağrak türden bir müstesnâ zikredilmiş ve cümle bununla tamamlanmışsa, söz konusu istisnâ geçersiz sayılır. Fakat müstağrak türden olan müstesnânın akabinde başka bir istisnâ edatı ve müstesnâ ile cümle sürdürülürse hüküm değişir ve sonrası müstağrak olmaktan çıkmış olur.⁴¹ Ancak ikinci görüşe yönelik iki farklı eleştiri yönelmek mümkündür. Birincisi; öncesini yok kabul ettiğiniz takdirde illâ ile baş-

³⁹ Zerkeşî, *Teşnif*, 2/743.

⁴⁰ Zerkeşî, *Teşnif*, 2/742.

⁴¹ Zerkeşî, *Teşnif*, 2/743.

layan cümle haberî bir cümle özelliğini kaybetmektedir. Durum böyle olunca ispat ve ikrar neyle gerçekleşmiş olacak? İkincisi ise; aynı üslupta ikiden fazla müstesnâ olursa sonra gelenler için nasıl bir kural uygulanacaktır? Ayrıca verilen rakam artı-eksi değerlerden hangisine tabi olacaktır?

Üçüncü Görüş: İlk müstesnâ müstağrak türünden olduğu için geçersiz olacak ama ikinci müstesnâ hükmünü koruyacaktır. Yani ilk müstesnâ konumundaki 10 hiç söylenmemiş gibi düşünülecek ve ikrar edilen rakam 7 olacaktır.⁴² Bu görüşün dayanağı, müstağrak türünden olması nedeniyle batıl hükmü alan birinci müstesnânın, sonrasında gelen müstesnâ ile bir alakası olmadığı kabulünden hareketle cümlenin sıhhatini koruyacağı şeklindedir.⁴³ Sonra gelen müstesnâların sayısı arttığında da durum aynen devam edecek ve uygulamada bir sorun çıkmayacaktır. Mesala *له علي عشرة إلا عشرة إلا أربعة إلا واحدًا* denmiş olsa, ilk müstesnâ olan 10 müstağrak olduğu için batıl kabul edilirken, devamındaki yapıda ikrar edilen rakam 7 olacaktır.⁴⁴

Dördüncü Görüş: Müstesnâlar kendi içinde artı-eksi olarak değerlendirileceği için önce artı değer alanlar ile eksi değer alanlar kendi içinde toplanır. Sonra elde edilen sonuçlar bir birinden çıkartılır. Nihayetinde elde edilen rakam ikrar edilen sayı olarak belirlenir.⁴⁵ Bu uygulamada önemli olan, arada gelen müstesnâlardan bazıları müstağrak olsa da nihayetinde genel sonucun müstağrak hükmüne ulaşmamasıdır. Mesela *له علي عشرة إلا عشرة إلا أربعة إلا اثنين إلا واحدًا* ifadesi, olumlu başladığı için ilk ikrar edilen rakam artı, sonrası eksi olacak şekilde hesaplanmalıdır. Buna göre işlem $+10-10+4-4+2-1=1$ olmalıdır. Zira artıların toplamı 16, eksilerin toplamı 15 ve aradaki fark 1'dir.

Buraya kadar ifade edilen görüşlerden de anlaşıldığı üzere istisnânın istisnâsı konusunda fakihler arasında farklı görüşler yer almış, ancak nihai manada doğru kabul edilecek görüş ortaya çıkmamıştır.

3. DELİLLENDİRME

Pek çok farklı görüşün ortaya konduğu istisnânın istisnâsı konusu delillendirilirken Hicr sûresinde yer alan 58-60 arası ayetler delil gösterilmiş lakin burada da ortak bir görüş üzerinde ittifak edilememiştir. Bu nedenledir ki bazıları bu tür bir istisnânın hiç olamayacağı kanaatindeyken, bunun olabilirliğini kabul edenler görüşlerine delil aramışlardır. Konuyla ilgili delil olarak ileri sürülen ayette İbrâhim (a.s) ile ona gönderilen elçiler arasında geçen bir diyalogtan bahsedilmektedir. Elçiler kendilerinin Lût kavmini helak etmekle görevlendirildiklerini, ancak

⁴² Zerkeşi, *Teşrif*, 2/743.

⁴³ İbnü'l-İrâkî, *el-Gaysü'l-hâmi*, 313.

⁴⁴ Tûfi, *Şerhu Muhtarı'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1987), 2/605.

⁴⁵ Tûfi, *Şerhu Muhtarı'r-Ravda*, 2/607.

Lût ailesinin helaktan kurtulacağını ve fakat Lût'un (a.s) karısının kurtulamayacağını anlatmaktadır.

قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ. إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ. إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَرْنَا لَهَا لَمَنِ الْغَابِرِينَ.

“Şüphesiz biz **suçlu bir millete** gönderildik. **Lût'un ailesi** başka. **Lût'un karısı** dışında onların hepsini kurtaracağız. Biz, onun geride kalanlardan olmasını takdir ettik.”⁴⁶

Ayet cümle yapısı itibariyle iki tane istisnâ edatı barındırmaktadır. Ancak Zemahşerî (ö. 538/1144) tarafından dile getirilen ve sonrasında gelen müfessirlerin de büyük oranda aynen naklettikleri ifadeler göz önüne alındığında, bu ayetler istisnânın istisnâsı konusuna örnek teşkil etmemektedir. Zira onlara göre istisnânın istisnâsı için hüküm birlikteliği şarttır. Yani ardışık durumda gelen müstesnâlar, aynı hükümden hariç tutulmalıdır. Halbuki bu ayette durum öyle olmayıp hükümler farklıdır.⁴⁷ Söz konusu ayette geçen istisnânın muttasıl veya munkatı' kabul edilebileceğinden ve her iki durumda da anlamların farklılaşacağından bahseden Zemahşerî, ikinci müstesnânın döndüğü müstesnâ minhin لَمُنَجُّوهُمْ ifadesindeki 'hum' zamiri olduğunu söyler. Ancak Zemahşerî'nin ifade ettiği gibi, ayette geçen 'irsâl' kelimesi 'helak etmek' anlamında düşünüldüğünde kavmin tamamına yönelik bir azap, akabinde bu azaptan kurtulan Lût ailesi, ardından da aileden hariç tutulan karısı zikredilmektedir. Her ne kadar 'hum' zamirinin mutaallakı farklı olsa da anlam olarak önceki müstesnânın bizzat kendisidir; zira zamir ismin yerini tutar. Bu durumda da istisnânın istisnâsı olması mümkün olacaktır.⁴⁸ Daha sonraki âlimler arasında, Zemahşerî'nin görüşü doğrultusunda olup bu ayeti istisnânın istisnâsı kabilinden görmeyenler, kendilerine yöneltilen itirazlara cevaben bir kural daha zikrederek ardışık istisnâda müstesnâların arasına bir başka sözün girmesinin mümkün olmadığını söylerler. Şayet ayette geçen ifade araya bir şey girmeden إِلَّا آل لُوطٍ şeklinde olsaydı bu kullanımın caiz olacağını belirtirler.⁴⁹ Elbette ayetin lafzında bir değişiklik yapılamayacaktır, ancak ifade edilen şekliyle kullanılacak bir lafız, Arapça açısından doğru kabul edilir. Dolayısıyla bu örnek istisnânın istisnâsını göstermiş olsa da ayetin buna delil olmadığına ısrarcı olmuşlardır. Ancak müstesnâ ile müstesnâ minh arasına başka bir ifadenin girmeyeceğine dair bu kuralı dile getiren Serahsî, (ö. 571/1176) araya giren ifadenin konuyu tekit veya aynı cins üzerine devam etmeyen alakasız bir ifade olması durumunda istisnânın

⁴⁶ Hicr Sûresi, 15/58-60.

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1407 h.), 2/582.

⁴⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrul-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1420 h.), 6/487; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-maşûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed Harrât (Dimeşk: Dâru'l-kalem, ts.), 7/169; Nizâmeddin en-Nisâbüri, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1416 h.), 4/229.

⁴⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'îl-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415 h.), 7/308.

geçersiz olacağına vurgu yapmaktadır.⁵⁰ Ayrıca bu kural genel bir kural olarak kabul edildiğinde ‘hum’ zamiri ile sonrasında gelen müstesnâ arasına da *ecme’in* ifadesi girmiş olacak ve bu istisnâ da geçersiz sayılacaktır. İstisnânın istisnâsı konusunda Kur’ân-ı Kerim’den ikinci bir örneğe yer verilmemiş, sadece bu ayetle yetinilmiştir.

Nevevî, (ö. 676/1277) Enes b. Mâlik’in annesi Ümmü Süleym ile ilgili olarak Enes’ten gelen bir rivayeti istisnânın istisnâsı konusuna delil göstermiş, ardından da Hicr sûresindeki bahis konusu olan ayeti zikretmiştir.⁵¹ Haddi zatında Nevevî’nin yer verdiği rivayette adı geçen Ümmü Süleym, Hz. Peygamberin hanımlarından biri olmadığı için öncesinde gelen müstesnâdan çıkarılması mümkün değildir. Dolayısıyla ilk müstesnâ minhden çıkarılması zorunlu olup ihtilafa mahal verecek bir durum bulunmamaktadır. Konuya dair ulaşılabildiğimiz başka bir delilin olmaması ise tartışmanın şekilsel düzeyde kaldığını göstermektedir.

4. FÜRÛ ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRME

İstisnânın istisnâsı konusu dil ve usûl açısından ele alınmış ve değerlendirilmiş olsa da fürû konularında çokça karşılığı olan bir konu değildir. Daha çok ikrar ve talak gibi geri dönüş ve iptali mümkün olmayan işlemlerle, vasiyet ve hibe gibi geri dönüş ve iptali mümkün olan işlemler üzerinden örneklendirilmiştir. Aynı şekilde çoğunlukla sayılar üzerinden örneklem yapılırken zaman zaman munkatî’ türden olmak üzere sayılar dışında isimler üzerinden de örnekler verilmiştir.

Mezheplerin istisnâ konusundaki kabul ve yaklaşımları, istisnânın mahiyeti, hükmü, tahsis veya iptal amaçlı olması gibi istisnâ ile ilgili daha önceki meselelerde şekillendiği için istisnânın istisnâsı aşamasına fazla yansımamıştır. Bu nedenledir ki kaynaklarda birinci, ikinci görüş şeklinde sıralanan farklı yaklaşımların mezheplerle olan ilişkisine yer verilmemiştir. Bunun yerine müelliflerden bir kısmı, kendi mezhebinin görüşüne uygun olan yöntemi doğru yöntem olarak ifade etmekle yetinmiştir.

İstisnânın istisnâsı konusunun fürû alanına yansıyan örnekleri oldukça sınırlı kalmış ve aynı örnekler üzerinden tekrara düşülmüştür. Mesela talak konusunun örnekleri yine sayılar üzerinden verilmiştir. Bir kimse zifafa girdiği eşine **أَنْتِ طَالِقٌ** (Sen 3 hariç, 1 hariç 3 boşama ile boşsun) dese, Hanefî mezhebine göre bir boşama meydana gelecektir.⁵² Zira ilk müstesnâ müstesnâ minhe eşit olsa da söz burada nihayet bulmadığı için sonuna kadar beklenir ve cümlenin ta-

⁵⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrût: Dâru’l-marife, 1993), 18/90.

⁵¹ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-türâsî’l-arabî, 1392 h.) 16/10. Metin şu şekildedir:

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَدْخُلُ عَلَى أَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا عَلَى أَرْوَاجِهِ إِلَّا عَلَى أُمَّ سَلْمَةَ فَإِنَّهُ كَانَ يَدْخُلُ عَلَيْهَا فَيَقِيلُ لَهَا فِي ذَلِكَ فَقَالَ إِنِّي أَرْحُمُهَا قَبْلَ أَحْرَمًا مَعِيَ

⁵² İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 4/143.

mamına göre hüküm verilir. İster üçten biri çıkarıp elde edilen ikiyi de ilk söylenen üçten çıkartmış olalım, ister ilk iki sırada zikredilen üçler birbirini götürdüğü ya da geçersiz sayıldığı için sıfır sayıp sonra gelen bir boşamayı esas alalım sonuç aynı olacaktır. Ancak söz, ilk müstesnâda tamamlanmış olsaydı, müstesnâ minhten geriye bir şey kalmaması nedeniyle istisnânın türü müstağrak olacağı için⁵³ üç boşama gerçekleşecekti.

Malikî mezhebine göre ise aynı ifadeyi kullanan kişi için iki boşama gerçekleşmiş olacaktır. Zira ilk müstesnâ müstağrak olduğu için geçersiz olacak, sonra gelen müstesnâ ilk müstesnâ minhten çıkartılacaktır.⁵⁴ Aynı kuralı bir başka örnek üzerinden ele alarak varılan sonuçlar üzerindeki değerlendirme dikkate alındığında mezhep içi ihtilaflardan bahsedildiği görülmektedir. Örneğin أنت طالق خمساً إلا ثلاثاً (3 hariç 5 defa boşsun) ifadesinde cümlenin tamamını dikkate alarak sayısal değerler üzerinden bakıp iki boşamanın gerçekleştiğini ifade edenler vardır. Aynı cümlede boşama yetkisinin sayısı dikkate alındığında ise istisnâ müstağrak türden olacağı için geçersiz kabul edilir ve üç boşama gerçekleşmiş olur diyen bir görüş de bulunmaktadır. Zikredilen iki görüş arasındaki farkın daha anlaşılabilir olması için örnekteki sayıları değiştirerek أنت طالق أربعاً إلا اثنتين demiş olsaydı, bu durumda birinci görüş esas alındığında iki boşama, ikinci görüş esas alındığında ise bir boşama gerçekleşmiş olmaktadır.⁵⁵

Şâfiî mezhebinde ise واحدة إلا ثلاثاً إلا ثلاثاً ifade sine dair iki görüş ileri sürülmektedir. Birinci görüşe göre ilk müstesnâ müstağrak türden olduğu için geçersiz olurken, sonrasında gelen müstesnâ da ona bağlı olduğu için geçersiz olacak, sonuçta üç talak gerçekleşektir. İkinci görüş ise; ilk müstesnâ müstağrak olduğu için geçersiz; sonra gelen müstesnâ müstağrak olmadığı için geçerlidir ve iki talak gerçekleşir, şeklindedir. Mezhep içinde bir talak gerçekleşir diyenler de vardır.⁵⁶

Talak konusunda dikkat çeken en önemli husus, kocanın talak yetkisinin üç ile sınırlı olması nedeniyle müstesnâ minh konumunda üçten fazla talak zikredildiğinde akabinde gelen müstesnâların nasıl değerlendirildiğidir.⁵⁷ İlk zikredilen rakamın 10 olduğu; sonrasında gelen müstesnânın 9 olduğu varsayımında geriye 1 kaldığı için tek talak mı gerçekleşecek yoksa zaten talak hakkı 3 idi ve 9 üçten büyük olduğu için müstağrak hükmünü alarak geçersiz sayılıp 3 talak mı gerçekleşecek? Aynı varsayım zincirleme müstesnâlar için de geçerlidir. Klasik kaynaklarda konu genel

⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, 18/87.

⁵⁴ İbn Şâs, *'İkdü'l-cevâhiri's-semine fî mezhebi 'âlimi'l-Medîne*, thk. Hamid b. Muhammed Lahmar (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 2/531.

⁵⁵ İbn Şâs, *'İkdü'l-cevâhir*, 2/531.

⁵⁶ Râfiî, *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1997), 9/29.

⁵⁷ Şirbîni, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma 'rifeti me 'âni elfâzi'l-Minhâc* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1994), 4/488.

olarak aynı örnek üzerinden yürütülmüş ve farklı sonuçların varlığına işaret edilmiştir.

Buna göre bir kimse eşine *أنت طالق خمساً إلا اثنتين* (: 2 hariç 5 boşama ile boşsun) dese; bu kullanımda 5 rakamının bir anlamı olmayıp mümkün olan talak sayısı en fazla 3 olacağı için üçten iki istisnâ edilmiş olacak ve bir boşama gerçekleşecektir. Cüveynî (ö. 478/1085) bu meselede beşten iki çıkınca üç kalır ve üç boşama gerçekleşmiş olur diyenlerin görüşünü en zayıf görüş olarak değerlendirmektedir.⁵⁸

Hanefî mezhebinde üçten fazla bir rakamla telaffuz edilen ve akabinde istisnâ yapılan boşamalarda ise talakın mümkün olan miktarı değil, kelamın kendisi dikkate alınmıştır. Mesela 9 hariç 10 defa boşsun dese; bir boşama gerçekleşecektir.⁵⁹ Aynı konuda Şafîî ve Malikî mezheplerinin iki görüşü olup biri Hanefîler ile uyumlu iken diğeri talakın mümkün olan sayısının esas alınacağı ve üç boşamanın gerçekleşeceği yönündedir.⁶⁰

Talak konusunda ortaya çıkan ihtilaflara bu minval üzere yer veren Karâfî de, İbn Talha el-Endelüsî'ye nispet ettiği bir görüşten yola çıkarak müstağrak istisnânın butlanı konusunda icma olmadığını ifade etmektedir.⁶¹

Hanefî fakihlerinden Kâsânî, istisnânın tahsis olarak kullanımından hareketle müstağrak istisnâyı nesih olacağı için kabul etmemiştir. Talak, azat, ikrar gibi geri dönüş kabul etmeyen işlemler dışında, vasiyet gibi geri dönüşü mümkün kılan işlemlerde müstağrak istisnânın bir anlamda rucû olacağını ve bunun mümkün olduğunu söyleyenlerin varlığına işaret etmiştir. Ancak devamında, müstağrak istisnânın bazı yerlerde mümkün olduğunu söyleyenlere katılmamış ve burada asıl meselenin işlemlerde geri dönüşün mümkün olup olmaması değil, müstağrak istisnânın batıl olmasıdır, demiştir.⁶² İlgili konuya dair yapılan tartışmalarda sayılarla yapılan bir istisnâ örneğine yer verilmediği gibi nass da zikredilmemiştir.

SONUÇ

İstisnânın istisnâsı konusu dil ve usûl kitaplarında kendine yer bulan ve uzun tartışmalara medar olan bir konu olsa da fûrû konularda örnekleri son derece sınırlı kalmıştır. Serdedilen görüşler arasında sadece İsnevî'nin ifadelerinde geçen ve neredeyse başka kimsenin üzerinde durmadığı tevakkuf hükmü, belki de en çok bu konu için düşünülmesi gereken bir hükümdür. Zira nasslarda karşılığı olmayan bu konu üzerinden yapılan tartışmalarda, Hanefîlerin eleştirildiği farazî fıkıh üretme geleneği hemen mezhepte kendini göstermiş ve sonuçsuz ihtimaller üzerinden

⁵⁸ Cüveynî, *el-Furûk*, thk. Abdurrahman b. Selame b. Abdullah el-Müzeyni (Beyrût: Dâru'l-ceyl, 2004), 3/252.

⁵⁹ Kâsânî, *Bedâi'*, 3/156.

⁶⁰ Heyet, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1427 h.), 29/45.

⁶¹ Karâfî, *el-'İkdü'l-manzûm*, 2/209.

⁶² Kâsânî, *Bedâi'*, 3/155.

fıkıh yapılmıştır. Her ne kadar dil ve usûl açısından böyle bir kullanım mümkün olsa da bu kullanımı ihtilafın mümkün olmadığı cinsler üzerinde geçerli saymak, sayılarda ise sözü söyleyenin niyetini, ortamı, örfü vs. dikkate alarak tevakkuf yoluna gitmek daha uygun görünmektedir. Mesela “Öğrenciler geldi, Ali hariç, Hasan hariç, Mesut hariç” ifadesinde zincirleme olarak gelen müstesnâlar bir birinden bağımsız olduğu için bir anlam kargaşası yaşanmayacaktır. Zaten cins üzerinden tartışma yapılmaması, bunun müsellemler olduğunu gösterir. Asıl tartışma konusu yapılan sayılarda ise yorumların sonu gelmemiş konuyu inceleyenlerin zihninde net bir sonuç oluşmasına yeterince katkıda bulunmamıştır. Zincirleme istisnâ üslûbunda sonra gelen müstesnânın çok yönlü ihtimali, hüküm vermeyi de neredeyse imkânsız hale getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'îl-mesânî*. 16 Cilt. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415 h.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. thk. Abdürrazzak Afifi. Beyrût: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî. *el-Furûk*. 3 Cilt. thk. Abdurrahman b. Selame b. Abdullah el-Müzeynî. Beyrût: Dâru'l-ceyl, 2004.
- Durmuş, İsmail. “İstisnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/388-390. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîd fî't-tefsîr*. 10 Cilt. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1420 h.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh*. 2 Cilt. thk. Halil el-Meys. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403 h.
- Esterâbâdî, Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî). *Şerhu'l-Kâfiye*. 4 Cilt. thk. Yûsuf Hasan Ömer. Libya: Karayunus Üniv., 1975.
- Ferhat Koca, “İstisnâ (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/390-392. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdü's-Şâfi. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1993.

- Güman, Osman. *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi*. Ankara: İsam Yay. 2017.
- Hasan, Abbas, *en-Nahvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Dâru'l-meârif, 15. Basım, ts.
- Heyet, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1427 h.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmîni ed-Dımaşkı. *el-Mübdi' fi şerhi'l-Mukni'*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997.
- İbn Şâs, Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullâh b. Necm b. Şâs b. Nizâr el-Cüzâmî es-Sa'dî. *İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebi 'âlimi'l-Medîne*. 3 Cilt. thk. Hamîd b. Muhammed Lahmar. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadir*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.
- İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî. *el-Gaysü'l-hâmi' şerhu Şerhi Cem'î'l-cevâmi'*. thk. Muhammed Tâmir Hicazî. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- İbnü'l-Lahâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Ba'li ed-Dımaşkı. *el-Kavâ'id ve'l-fevâidü'l-usûliyye ve mâ yeteallaku bihâ mine'l-ahkâmi'l-fer'iyye*. thk. Abdülkerim el-Fudaylî. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- İbrahim, Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasît*. İstanbul: Çağrı Yay. 1989.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî. *el-Kevkebü'd-dürrî fî mâ yeteharrecü 'ale'l-usûli'n-nahviyye mine'l-fürû'î'l-fıkhiyye*. thk. Muhammed Hasan Avvâd. Amman: Y.y., 1985.
- Karâfi, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfi. *el-İstiğnâ fi'l-istisnâ*. thk. Muhammed Abdulkadir el-Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- Karâfi, *el-İkdü'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-'umûm*. 2 Cilt. thk. Ahmed el-Hatm Abdullah. Mısır: Dâru'l-kütübi, 1999.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- Mehmed Zihni Efendi. *el-muntehab ve'l-muktedab*. İstanbul: Marifet Yay. 1981.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâ'i'*. 2 Cilt. thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmail. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006.

- Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1392 h.
- Nizâmeddin en-Nîsâbüri, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbüri. *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân*. 6 Cilt. thk. Zekerıyyâ Umeyrât. Beyrût: Y.y., 1416 h.
- Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdilkerim er-Râfiî el-Kazvîni. *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*. 13 Cilt. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *el-Mahsûl*. 6 Cilt. thk. Dr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî. *ed-Dürrü'l-maşûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. 11 Cilt. thk. Ahmed Muhammed Harrât. Dimeşk: Dâru'l-kalem, ts.
- Serahsî, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tûsânî. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1993.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1990.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *İrşâdü'-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. thk. Ahmet Azv İnâye. Dimeşk: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1999.
- Şirbîni, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbîni el-Kâhirî. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1994.
- Şirin, Şükrü. "Cassâs Ve İbnü'l-Arabî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân İsimli Eserlerinde Yol Kesme Suçunun Karşılaştırılması". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2015), 47-76. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guifd/issue/29295/313627>
- Şirin, Şükrü. *Ahakâm Ayetleri Bağlamında Fıkıh-Nahiv İlişkisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tûfi, Ebü'r-Rebi' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerim b. Saîd et-Tûfi el-Hanbelî. *Şerhu Muhtarı'r-Ravda*. 3 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1987.
- Üzüm, İlyas. "İstisnâ (Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/392-393. İstanbul: TDV Yay., 2001.

- Yayar, Semira. *Arap Dilinde Müstesnâ*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1407 h.
- Zencânî, Ebü'l-Menâkıb Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mahmûd b. Bahtyâr ez-Zencânî el-Bağdâdî. *Tahrîcü'l-fürû' ale'l-usûl*. thk. Muhammed Edip Salih. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1398 h.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türki el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi cem'î'l-cevâmi'*. 4 Cilt. thk. Seyyid Abdülaziz - Abdullah Rabi', Kahire: Mektebetü Kurtuba, 1998.
- Zerkeşî. *el-Bahru'l-muhîr fî usûli'l-fıkh*. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-kütübî, 1994.

